

NUCHTERE PERSOONLIJKHEDEN SCHUCHTER VERENIGD

Schets van de Bond van Vrije Liberalen (1906-1921)

P.G.C. van Schie

Inleiding

Jhr. A.P.C. van Karnebeek, oud-minister van Buitenlandse Zaken, was tussen 1891 en 1913 een vooraanstaand liberaal Tweede-Kamerlid. In 1912 verliet hij zijn partij, de Bond van Vrije Liberalen (BVL), omdat hij zich niet langer met haar koers kon verenigen. Maar hij zag niet om in wrok. In een interview dat hij jaren later gaf, noemde hij zijn kamerlidmaatschap 'pleizierig ook, omdat ik behoorde tot de Vrij-Liberalen, die lieten den mensch in je vrij'.¹

Een bond van vrije liberalen lijkt een *contradictio in terminis* te zijn. De liberalen die in de BVL waren verenigd, wilden immers niet gebonden zijn. Een van de redenen dat zij niet bij de Liberale Unie waren aangesloten, was dat zij een afkeer hadden van het beleid van het Uniebestuur om gedetailleerde programma's op te stellen. Daarbij kwam dat deze liberalen met lede ogen zagen hoe het Uniebestuur zo probeerde zijn achterban in een te radicale koers mee te slepen. Overigens ging de Liberale Unie sommigen weer niet ver genoeg: ter linkerzijde opereerden radicalen die een eigen Radicale Bond oprichtten. In 1901 vormde deze Bond samen met een afsplitsing van de Liberale Unie (waaronder het eerder dat jaar afgetreden hoofdbestuur) een nieuwe partij: de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB).

De BVL kan worden gezien als het project om een verenigingspunt voor 'gematigde liberalen' te vormen, met vermindering van de fouten die de Liberale Unie zou hebben gemaakt.² Waar het liberalisme in het algemeen in de politieke geschiedschrijving al genoeg moet nemen met een bescheiden plaats (ondanks de recent opgeleefde aandacht), is de BVL er 'nog wel het meest bekaaid van afgekomen'.³ Wat hiervan ook de oorzaak is, het kan niet een gebrek aan bronnen zijn want er zijn tamelijk veel bronnen betreffende de BVL bewaard gebleven.⁴ In het onderstaande wordt vooral op basis van deze bronnen een schets van de BVL gegeven. Eerst schenk ik aandacht aan de aanloop naar en de totstandkoming van het Manifest van 18 februari 1905 - waarmee de later in de BVL verenigde liberalen voor het eerst gezamenlijk naar buiten traden - en aan de oprichting op 23 juni 1906

en de verdere organisatorische ontwikkeling van de Bond. Vervolgens geef ik een beknopt overzicht van het politieke denken in de BVL. Nadat eerst een algemeen-ideologische positiebepaling is gegeven, concentreert dit overzicht zich op enkele terreinen waarop de BVL zich van andere vrijzinnige partijen onderscheidde: de plaats en samenstelling van de volksvertegenwoordiging, de sociale zekerheid, en de defensie-inspanning. Ik eindig met enkele penceelstreken die het politieke optreden van de BVL zichtbaar maken op de momenten dat organisatie en gedachtevorming bij uitstek resultaat zouden moeten opleveren: tijdens de verkiezingen voor de Tweede Kamer.

Jaren in de wildernis

De BVL zou zijn leden rekruteren uit het reservoir van liberalen die zich nimmer bij enige centrale partijorganisatie hadden aangesloten, ofwel in de jaren negentig van de negentiende eeuw uit de Liberale Unie waren gestapt. De Liberale Unie was er nooit in geslaagd om alle liberale kiesverenigingen in het land te verenigen. Reeds bij de oprichting in 1885 bleven 123 van de 185 uitgenodigde kiesverenigingen buiten de Unie. Over de motieven van deze kiesverenigingen is niets bekend. Misschien waren ze afkerig van enige vorm van centrale organisatie, wellicht ook waren ze bevreesd dat de Unie door 'radicale drijvers' zou worden overheerst. Maar evengoed kunnen andere motieven in het spel zijn geweest.⁵

Meer is bekend over de motieven van de liberalen die de Liberale Unie in de jaren negentig in twee golven verlieten. De eerste golf werd opgewekt door het wetsontwerp waarmee de liberale minister van Binnenlandse Zaken J.P.R. Tak van Poortvliet het kiesrecht wilde uitbreiden (van ongeveer 300.000 tot 800.000 man). Dit ontwerp riep onenigheid op die dwars door de liberale, anti-revolutionaire en katholieke kamerclubs (de voorlopers van de kamerfracties) heen sneed. Veel zogenoemde 'anti-Takkianen' hadden op zich geen bezwaren tegen een uitbreiding van het kiesrecht, maar meenden dat het ontwerp verder ging dan de grondwet toestond of stoorden zich aan Taks halsstarrig vasthouden aan het ontwerp in nagenoeg ongewijzigde vorm.

Tak van Poortvliet trok op 9 maart 1894 zijn ontwerp-kieswet na het aannemen van een hem onwelgevallig amendement in, hetgeen leidde tot de val van het door G. van Tienhoven geleide kabinet en tot nieuwe verkiezingen. Het bestuur van de Liberale Unie gaf op 19 en 22 maart 1894 twee pro-Takkiaanse circulaire's uit, waarin het de aangesloten kiesverenigingen aanried uitsluitend kandidaten te stellen die kiesrechtuitbreiding in de geest van Tak voorstonden. Tevens werd in de circulaire's een voorkeur uitgesproken voor niet-liberale voorstanders van het ontwerp-Tak boven liberale tegenstanders. Vooral dit laatste stuitte M. Tydeman jr. tegen de borst. De latere BVL-leider was in 1894 bestuurslid van de Unie (maar afwezig toen de circulaire van 19 maart werd opgesteld). Hij had steeds behoord tot de

liberale kamerleden die aan Taks kiesrechtontwerp wilden meewerken, maar hij trad nu uit protest tegen dit stemadvies samen met penningmeester A.C. Crena de Jongh uit het Uniebestuur.⁶

De advocaat Meinard Tydeman zette deze stap niet met de bedoeling de Liberale Unie uiteen te scheuren. Dit kan worden afgeleid uit het feit dat hij inging op het verzoek van zijn voormalige collega-bestuurslid P. Rink om de kiesvereniging in Tiel (het district dat Tydeman in de Tweede Kamer vertegenwoordigde) te ontraden uit de Liberale Unie te treden. Tydeman schreef in een brief aan de kiesvereniging: 'Elke stap in die richting *op dit oogenblik* betreur ik, omdat eene hereeniging of toenadering van de vele elementen, die verder van elkaar schijnen te staan dan in werkelijkheid het geval is en die naar mijne meening te zamen de kern van eene liberale partij moesten vormen, door zulke stappen moeilijker wordt. Blijkt het, dat scheiding onvernijdelijk is, dan zal ik daarin moeten berusten, maar ik geef er de voorkeur aan af te wachten wat eene kalme behandeling van zaken, wanneer de gemoederen wat bedaard zijn, ons zal brengen.'⁷ Tydemans brief kon de Tielse kiesvereniging echter niet afhouden van het besluit de Unie te verlaten.⁸ Zij liep daarmee vooruit op het besluit van een zestal andere kiesverenigingen. Deze verlieten de Unie pas nadat de algemene vergadering van 16 juni 1894 het bestuursbeleid expliciet had goedgekeurd.⁹

Eind 1896 verloor de Liberale Unie een tweede groep kiesverenigingen. Aanleiding was de aanvaarding door de algemene vergadering van 14 november van een bestuursvoorstel om van de te stellen kandidaten voor de Tweede-Kamerverkiezingen niet alleen te eisen dat zij het Hervormingsprogramma onderschreven, maar ook dat zij een zevental sociale maatregelen daaruit 'met volle overtuiging' als urgent zouden aanmerken. Negen kiesverenigingen zegden uit protest hun lidmaatschap van de Unie op.¹⁰

Pogingen tot afzonderlijke organisatie van de buiten de Unie staande liberalen bleven voorlopig achterwege. Velen hoopten namelijk op verzoening. Voor de verkiezingen van 1897 richtten 83 liberalen die verontrust waren over de verdeeldheid, zich met een manifest tot alle liberalen met de oproep: 'Aaneensluiten!': 'Het liberalisme is ruim genoeg om schakeering te gedoogen... Vereenigd alleen zijn de voorzichtigen en de vurigen betrouwbare hervormers, en worden de eersten voor stilstand, de laatsten voor overijlde stappen bewaard'.¹¹ Ook het Tweede-Kamerlid W.H. de Beaufort, die een brochure uitgaf waarin hij de Liberale Unie verweet de liberalen te verdelen in plaats van ze te verenigen, had de hoop op hernieuwde eensgezindheid nog niet opgegeven. De Unie kon er dan wel op uit zijn de scheuring onder de liberale kamerleden onder de kiezers door te trekken, de meeste liberale kiezers in het land zouden daar volgens hem niets voor voelen.¹² Een concrete poging tot hereniging ondernamen de Tweede-Kamerleden Tydeman, J.J. Willinge en jhr. A.J. Rethaan Macaré na de verkiezingen. Zij wilden een kamerclub uit liberalen van alle schakering vormen, maar slaagden daarin niet.¹³

Taal stelt dat de vrij-liberalen vervolgens in en buiten de Kamer tot 1905 'geheel ongeorganiseerd' bleven.¹⁴ Dit klopt niet helemaal. De drie zojuist genoemde vrij-liberale kamerleden hebben hun geestverwante collega's in ieder geval vanaf eind 1899 meer dan eens ter vergadering bijeen geroepen.¹⁵ Ook buiten de Kamer zijn er reeds voor 1905 tekenen van zelfstandige vrij-liberale activiteiten waar te nemen. Zo begonnen met ingang van 1901 het dagblad *De Nieuwe Courant* en het maandblad *Onze Eeuw*, beide sympathiserend met de vrije liberalen, te verschijnen. Al spoedig verscheen in *De Nieuwe Courant* een oproep van J. Versluys, een bestuurslid van de in 1894 uit de Liberale Unie getreden Amsterdamse kiesvereniging 'De Grondwet'. Versluys poogde een van de niet bij de Unie aangesloten kiesverenigingen of een invloedrijk persoon ertoe te bewegen om een voorttrekkersrol in nadere organisatie van de vrije liberalen op zich te nemen.¹⁶ Vooralsnog bleek daar geen animo voor te bestaan.

De totstandkoming van het Manifest van 18 februari 1905

Op initiatief van de unie-liberale leider H. Goeman Borgesius vonden in november 1904 besprekingen plaats tussen kamerleden uit de drie vrijzinnige groeperingen: de unie-liberalen, de vrijzinnig-democraten, en de vrij-liberalen.¹⁷ Voor de laatsten namen Tydeman, jhr. P. van Foreest (landbouwer en dijkgraaf) en jhr. F.W. van Styrum (advocaat) aan de gesprekken deel.¹⁸ Het doel was te komen tot een gemeenschappelijk program om bij de verkiezingen zeven maanden later de gehate anti-revolutionaire voorman A. Kuyper als premier te kunnen ontronen. De gesprekspartners meenden dat alleen door een gemeenschappelijk optreden de 'rechtse' (in het politieke spraakgebruik van die tijd wilde dat zeggen: de confessionele) partijen van een meerderheid konden worden afgehouden. Ze werden het eens over de wenselijkheid van uitbreiding van verplichte sociale verzekeringen, de belastingpolitiek, het handhaven van het vrijhandelsstelsel, en een hervorming van het leger in de richting van een volksleger. Maar de vrij-liberalen konden het pleidooi in het program voor een 'Grondwetsherziening, ten einde den gewonen wetgever bij de regeling van het kiesrecht volkomen vrijheid te laten' (het zogeheten 'blanco-artikel'), niet onderschrijven.¹⁹ Zij gingen dan ook niet met het program akkoord. De unie-liberalen berustten niet zonder meer in het afhaken van de vrij-liberalen, maar ondernamen een poging om de samenwerking alsnog te forceren met personen die in hoofdzaak buiten de Kamer stonden. De voor een bijeenkomst op 13 december genodigde vrij-liberalen sloegen de uitnodiging echter af.²⁰ De vrijzinnige samenwerking op basis van een gemeenschappelijk program voor de verkiezingen van 1905 zou tot de Liberale Unie en de VDB beperkt blijven.

Al voelden de vrij-liberalen niet voor samenwerking (mede) op basis van het blanco-artikel, ze zagen wel in dat althans hun onderlinge band aangehaald diende te worden wilde men bij de verkiezingen enige kans op succes heb-

ben. Het hun welgezinde *Utrechtsch Dagblad* had in oktober al in wanhoop uitgeroepen: 'waar blijft nu de organisatie der vrije liberalen!'²¹ Na de mislukte samenwerkingsbesprekingen traden de vrij-liberale kamerleden meer vereend naar buiten. Begin december 1904 sprak Tydeman tijdens de algemene beschouwingen voor het eerst expliciet mede 'namens eenige politieke vrienden'.²² Ook buiten de Kamer werd een poging ondernomen om meer eenheid onder de vrij-liberalen te bewerkstelligen. In een vertrouwelijke missive werd uiteengezet: 'Doel is tusschen de vele verspreide liberalen, die zich opzettelijk niet bij de Liberale Unie hebben aangesloten, een zeker verband te leggen. Niet bedoeld wordt naast de Unie een bond te vormen, welke daarmede in politieke concurrentie zou treden. Een program van actie, naast dat der Unie, is dan ook niet noodig: het zou trouwens in zijn onderdeelen (de bepaalde wetgevende maatregelen welke verlangd worden) slechts weinig van dat der Unie kunnen verschillen. Wat de ongeorganiseerde of vrije liberalen van die der Unie onderscheidt, is de geest waarvan zij wetgeving en bestuur willen doortrokken zien; niet zoozeer de maatregelen zelf welke zij begeeren, als wel de wijze waarop het zoo vaak door hen allen beoogde resultaat moet worden verkregen.' In de missive werd betoogd dat het nodig was een Centrale Commissie van Advies te vormen, die de activiteiten zou kunnen coördineren. 'De vorming van een dergelijk lichaam zou den moed onzer geestverwanten in alle deelen des lands weder verlevendigen.'²³

In Amsterdam werden in januari 1905 twee bijeenkomsten gehouden waarop (de wenselijkheid van) een nadere band tussen vrij-liberalen werd besproken. De eerste bijeenkomst had op 11 januari plaats. Het bleek dat de gevoelens over de wenselijkheid van nadere organisatie nogal uiteen liepen. Wel sprak een meerderheid van de zeventien aanwezigen zich uit voor de vorming van een Commissie van Advies. Maar de vraag of de vrij-liberalen zich met een eigen manifest tot de kiezers zouden moeten richten, leidde alweer tot onenigheid.²⁴ De Beaufort noteerde over deze bijeenkomst in zijn dagboek: 'Zooveel hoofden, zooveel zinnen. Ieder heeft zijn eigen plannetje, eenheid van zienswijze over de te volgen gedragslijn is ver te zoeken.'²⁵

De tweede bijeenkomst volgde op 30 januari. Hier werden twee ontwerp-Manifesten besproken. Het eerste was opgesteld door een commissie bestaande uit S. van Houten (de liberale *eminence grise* die inmiddels Eerste-Kamerlid was), L.J. Plemp van Duiveland (de hoofdredacteur van *De Nieuwe Courant*), jhr. H. Smissaert (secretaris van de Vereeniging van Nederlandsche Werkgevers), A.C. Visser van IJendoorn (hoogleraar privaatrecht te Leiden) en W. van der Vlugt (hoogleraar wijsbegeerte van het recht te Leiden en sinds kort Tweede-Kamerlid). Dit ontwerp richtte zich tot die liberalen 'welke niet kunnen instemmen met de richting, waarin de vrijzinnig democratische groep 's lands zaak tracht te sturen'. Ook in de rest van het ontwerp werden de pijlen meer op de andere vrijzinnigen dan op het zittende kabinet-Kuyper (1901-1905) gericht.²⁶

Op deze bijeenkomst slaagde Tydeman erin deze 'onpractische vermetele behandelingswijze' te verijdelen en steun te krijgen voor een ander concept.²⁷ Dat concept bevatte geen tegen de Liberale Unie en de VDB gerichte passages. Vooral de beginselen van de rechtse coalitie van Kuiper werden erin bestreden. Gesteld werd dat het nodig was front te maken om dit rechtse bewind te beëindigen, 'zowel zelfstandig als - met handhaving van eigen standpunt - door het verleenen van steun aan vrijzinnige kandidaten der linkerzijde, die niet tot de naaste geestverwanten behoren'. Vervolgens werden in het kort de eigen liberale beginselen uiteen gezet.²⁸

Met enkele wijzigingen zou dit concept op 18 februari als het definitieve Manifest worden gepubliceerd. Het wees als de drie belangrijkste liberale beginselen aan: 'strikte onpartijdigheid' van de staat bij het verzekeren van 'de ruimst mogelijke vrijheid' aan alle burgers; 'geleidelijke uitbreiding van kiesbevoegdheid naar gelang van toenemende geestelijke ontwikkeling en stoffelijke onafhankelijkheid der burgers'; en 'ontwikkeling van de zelfstandige kracht van alle staatsburgers'. Op een zestal actuele onderwerpen werden deze beginselen nader uitgewerkt. Ten slotte werd de vorming van een Liberale Commissie van Advies bekend gemaakt, 'met het doel, het lokaal initiatief van kiesverenigingen of comités ad hoc te steunen en behulpzaam te zijn in den aanstaanden verkiezingsstrijd, tevens om ook daarna voor de gelijkgezinden in het land een verenigingspunt te vormen en de liberale beginselen door onderlinge steun en waardeering te bevorderen'.²⁹ De Commissie van Advies bestond uit Smissaert, Visser van IJzendoorn en Van der Vlucht (alle drie auteurs van het verworpen concept) en Tydeman, Van Styrum en A. Plate (scheepvaartondernemer en voorzitter van de Rotterdamse Kamer van Koophandel). Tussen Tweede-Kamerleden en niet-parlementariërs bestond zodoende een evenwicht.

In haar eerste vergadering op 11 februari had de Commissie Tydeman als haar voorzitter aangewezen. De leden van de Commissie begonnen met het zoeken naar mede-ondertekenaars van het Manifest onder hun kennissen. Zo werden binnen een week 68 handtekeningen verzameld. Met de Commissie van Advies en haar secretaris J.H.W.Q. ter Spill, kwam het totaal uit op 75; het Manifest wordt daarom ook wel als het 'Manifest der 75' aangeduid. De liberale pers ontving het Manifest nogal gunstig; zo gaf de *Nieuwe Rotterdamse Courant* blijk van haar 'groote ingenomenheid'.³⁰ Het *Utrechtsch Dagblad* verzuchtte: 'Dat het er is, is hoofdzaak. En dat het manifest er is, is zelfs nog meer waard dan de overigens uitnemende inhoud.'³¹

De oprichting van de BVL en zijn organisatiestructuur

De Commissie van Advies kwam in de periode vanaf 11 februari tot de kamerverkiezingen in juni in totaal negentien keer bijeen. Zij hield zich intensief bezig met de kandidaturen in de diverse districten, met het begeleiden van de verkiezingscampagne door het beschikbaar stellen van geld en

sprekers, en met het verstrekken van adviezen aan de lokale kiesverenigingen die sympathie voor de vrije liberalen hadden.

Na de verkiezingen vergaderde de Commissie van Advies gedurende meer dan een half jaar niet meer. Zij heeft dus in het eerste jaar van haar bestaan slechts als campagne-comité gefunctioneerd. Maar begin 1906 werd de belofte uit het Manifest dat de Commissie van Advies ook na de verkiezingen een verenigingspunt voor gelijkgezinden zou vormen, waargemaakt. Eind januari vond er namelijk weer een bijeenkomst plaats. Tydeman releveerde hier dat aan het opzetten van een vaste organisatie wel nadelen waren verbonden - veel geestverwanten meenden dat organisatie ruzie betekende, en er was het gevaar van mislukking: 'terwijl nu onze kracht onbekend is, zou dan groote zwakheid kunnen blijken' - maar het was volgens hem noodzakelijk om invloed te kunnen blijven uitoefenen en om jongeren te trekken. De Commissie van Advies begon dan ook met het opzetten van een partijverband.³²

De uitnodigingen voor de oprichtingsvergadering op 23 juni 1906 werden persoonlijk gericht aan mensen van wie men wist of vermoedde dat zij met de in het Manifest neergelegde ideeën sympathiseerden. Van een publieke oproep werd afgezien, mede uit vrees dat de Liberale Unie gealarmeerd zou raken.³³ De op 23 juni ter vergadering samengekomen liberalen stemden in met de oprichting van de Bond van Vrije Liberalen. De vergadering riep vervolgens een beginselprogramma commissie onder leiding van Visser van IJzendoorn in het leven. Het door deze commissie ontworpen programma werd in 1907 tijdens twee algemene vergaderingen vastgesteld. Voorts werd besloten om in de beginfase van de Bond te werken met een individueel lidmaatschap. Ieder lid kon de algemene vergadering van de partij bezoeken en daar zijn stem uitbrengen.³⁴

De BVL bleef een kleine partij. Exacte gegevens over het ledental zijn alleen over de eerste jaren te achterhalen: 284 in 1907, 679 in 1908, en 1377 in 1909.³⁵ In de jaren daarna lijkt er sprake van doorgezette, zij het langzame groei te zijn geweest.³⁶ Een aanzienlijk probleem bij de uitbreiding van de BVL was dat veel kiesverenigingen er lange tijd voor kozen onafhankelijk te blijven. Vaak, zeker op het platteland, waren sympathisanten van diverse vrijzinnige partijen lid van dezelfde kiesvereniging; als zo'n vereniging had moeten kiezen tussen aansluiting bij bijvoorbeeld de Unie of de BVL, dan had zij altijd een deel van de achterban moeten teleurstellen.³⁷ Begin 1918 telde de BVL bijna 6.000 leden. H.C. Dresselhuys, die Tydeman als partijvoorzitter was opgevolgd toen deze in november 1916 overleed, deelde rond die tijd mee 'dat in den laatste tijd het aantal onzer leden welhaast verdubbeld is'.³⁸ Inderdaad liet het jaar 1917 bij alle partijen, ook bij de BVL, een hausse van toetredende kiesverenigingen zien. Met de vervanging van het districtenstelsel door het systeem van evenredige vertegenwoordiging had het voor lokale kiesverenigingen namelijk weinig zin meer om geheel onafhankelijk ten opzichte van landelijke partijorganisaties

te blijven. We kunnen er al met al van uit gaan dat de BVL tot 1917 naar niet (veel) meer dan 3.000 leden was gegroeid. Een vergelijking van leden-tallen voor de jaren 1915 en 1918 leert dat de Liberale Unie bijna vijf keer zo groot, de VDB twee tot drie keer zo groot was.³⁹

In de eerste jaren zouden de algemene vergaderingen (waar toen meestal ongeveer zestig leden aanwezig waren) vooral door ouderen zijn bezocht. Zo vermeldde De Beaufort over de algemene vergadering van 1908: 'De vergadering gaf niet het bewijs van groote geestdrift. De opgekomenen waren niet talrijk; vele ouden van dagen... De jongeren waren zeldzaam'. Later zouden meer 'jongeren' hun gezicht laten zien. De partijsecretaris schreef over de algemene vergadering in 1911, deze vergelijkend met de oprichtingsvergadering vijf jaar eerder: 'Tóén haast uitsluitend mannen van veelal zeer gepo-seerden leeftijd: witte baarden, slechts hier en daar een jeugdig gelaat, dat dan nog soms bedrieglijk jong leek, als dat van Mr. van Karnebeek. Op déze vergadering: een sterk overwicht van de jongere generaties, de pas aangekomenen, de mannen in de kracht van het leven.'⁴⁰

Omdat er geen ledenlijsten bewaard zijn gebleven, is het niet mogelijk een typering te geven van 'het' BVL-lid. Wel kan aan de hand van gegevens over de aanwezigen op de eerste vier algemene vergaderingen, het in de beginfase op nationaal niveau actieve lid nader worden geduid. Onder die leden waren relatief veel hoogleraren en advocaten. Voorts was tussen de 10% en 15% van adel. Voor wat betreft de regionale spreiding was telkens ongeveer de helft van de aanwezigen uit de vier grote steden afkomstig. Het kan zijn dat dit mede werd veroorzaakt doordat leden uit de 'buitengewesten' tegen de reis naar Utrecht - waar de algemene vergaderingen werden gehouden - opzagen. Maar het geografische zwaartepunt van de BVL lag ook in het centrum van het land.

Hoewel de groei van de BVL niet spectaculair kan worden genoemd, noopte deze toch tot wijzigingen in de organisatiestructuur. Vanaf 1909 werden leden die binnen het gebied van een afdeling woonden, geacht daarvan lid te zijn. Het individuele stemrecht op de algemene vergadering werd afgeschaft; voortaan mochten uitsluitend vertegenwoordigers van afdelingen een stem uitbrengen (één stem voor elke vijftig leden, met een maximum van acht stemmen per afdeling).⁴¹ Het vertegenwoordigende systeem werd in 1913 uitgebreid door een gedelegeerdenvergadering in het leven te roepen (die in de praktijk fungeerde als een soort adviesraad). De Commissie van Advies, die nu tot Hoofdbestuur werd herdoopt, kon zo met vertegenwoordigers van de afdelingen overleggen om te peilen hoe in de partij over actuele vraagstukken werd gedacht. In 1919 werd deze gedelegeerdenvergadering met het Hoofdbestuur-oude stijl samengevoegd tot een Hoofdbestuur-nieuwe stijl. Dit Hoofdbestuur koos vervolgens uit zijn midden een Dagelijks Bestuur van vier leden.⁴² Als we bedenken dat de vrij-liberalen traditioneel erg huiverig voor strakke organisatie waren, is het opmerkelijk dat al deze wijzigingen amper verzet opriepen.

De Commissie van Advies, vanaf 1913 dus Hoofdbestuur genaamd, kwam van februari 1905 tot en met eind 1917 (de periode waarvan notulen bewaard zijn gebleven) in totaal 109 maal bijeen. Dit betekent dat er gemiddeld ruim acht keer per jaar werd vergaderd. De frequentie varieerde tussen negentien keer in het verkiezingsjaar 1905 en drie keer in 1915 (het eerste 'oorlogsjaar', waarin de 'godsvrede' - een politieke wapenstilstand als gevolg van de dreigende internationale omstandigheden - de activiteiten van de partijen goeddeels stillegde). Dat de verzuiling aan de vrij-liberalen niet geheel voorbij ging, blijkt uit het feit dat Plemp van Duiveland, de hoofdredacteur van *De Nieuwe Courant*, de vergaderingen meestal bijwoonde en zelfs aan eventuele stemmingen deelnam, hoewel hij geen lid van de Commissie van Advies was. De eerste secretaris van de partij, Ter Spill, vervulde zijn functie in deeltijd (hij verdiende zijn brood in de advocatuur). In december 1908 werd voor de functie van secretaris een voltijds betaalde kracht aangetrokken. Dit betekende dat Ter Spill nu als secretaris werd opgevolgd door F.J.W. Drion, een voormalig anarchist die tot dan toe in het verzekeringswezen had gewerkt.

In de beginjaren werd zowel op de algemene vergaderingen als in de Commissie van Advies met regelmaat gepleit voor de oprichting van een eigen partijorgaan. Aanvankelijk werd de boot afgehouden met de opmerkingen dat er al genoeg persorganen met vrij-liberale kleur waren en dat zo'n partijblad te kostbaar was. Maar in 1912 kwam het toch tot de oprichting van een officieus partijweekblad, *De Fakkel* geheten. D. Manassen, een journalist van het *Algemeen Handelsblad*, werd aangetrokken om het nieuwe blad te redigeren. Hij zou zijn redactiewerkzaamheden combineren met het secretariaat van de BVL-afdeling Amsterdam. Zijn salaris werd ten dele bekostigd door de Commissie van Advies, die daartoe een speciaal fonds in het leven riep.

De werkzaamheden van Manassen als redacteur riepen kritiek op. Zo meende Plemp van Duiveland, die ooit zijn chef was geweest, 'dat de heer Manassen onder leiding van anderen een goed journalist is, maar dat hij moeilijk geheel zelfstandig kan werken'.⁴³ Begin augustus 1914 hield *De Fakkel* tijdelijk op te verschijnen; formeel in verband met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, maar in werkelijkheid omdat Manassen er de brui aan wilde geven. Na vier maanden verscheen het blad weer. Drion, die voordien al geregeld de hoofdartikelen voor zijn rekening nam, had de redactie overgenomen. Toen het blad in 1918 werd omgedoopt tot *De Nationale*, bleef Drion als hoofdredacteur optreden. Leden van de BVL ontvingen het partijweekblad niet automatisch, maar moesten er een abonnement op nemen. *De Fakkel* telde in 1915 ongeveer 500 abonnees.⁴⁴

Algemeen-ideologisch karakter van de BVL

In een pamflet dat werd verspreid tijdens de Tweede-Kamerverkiezingen in 1905, werd jhr. J. Röell - oud-premier en nu namens de vrij-liberalen kandidaat voor een kamerzetel te Utrecht - aangeprezen als een vertegenwoordiger van 'de richting van gestadigen, geleidelijken vooruitgang'.⁴⁵ Hiermee is het zelfbeeld van de vrije liberalen treffend weergegeven: niet behoudzuchtig, ervan overtuigd dat het menselijk lot kan worden verbeterd, maar ook beducht voor onberaden plannenmakerij en onverhoedse sprongen in het duister. Vrije liberalen gingen meestal prat op de benaming 'gematigd liberaal'. Door hun tegenstanders werd die gematigdheid voor gezapigheid versleten; vrij-liberalen zouden de conservatieven van de twintigste eeuw zijn, omdat zij geen vertrouwen zouden hebben in de mogelijkheid de maatschappij ten goede te hervormen. Zij zouden bezadigde nee-zeggers zijn.⁴⁶

Maar het zou onjuist zijn te denken dat vrije liberalen, ook al behoorde menig vooraanstaand partijlid tot de maatschappelijke elite, tevreden waren met de bestaande maatschappij. Zij wilden wel degelijk verandering, alleen in een andere richting dan waarheen 'de tijdgeest' en de meeste andere politieke partijen de maatschappij leken te sturen. 'Wat is vooruitgang? Is het radicalisme en den weg naar Staatssocialisme? Ik noem dit achteruitgang, naar de slavernij', zo luidde het commentaar van Tydeman op het heersende concept van vooruitgang.⁴⁷ Een conservatief zou zich waarschijnlijk - morrend, maar toch - bij de loop der gebeurtenissen hebben neergelegd, bij de heersende opinies hebben aangesloten. Maar de vrije liberalen tekenden juist protest aan tegen de onuitgedaagde 'waarheden' van de dag. In hun ogen diende de kracht van de maatschappij niet te komen, en kon die ook niet komen, uit versterking van collectieve en bureaucratische apparaten. Die kracht kon volgens hen enkel uit de versterking van de menselijke persoonlijkheid voortkomen. Sociaal-democraten en vrijzinnig-democraten die in hun hervormingsijver op vrij-liberaal verzet stuitten, zagen daar slechts behoudzucht (verlies van liberale hervormingszin) in. Maar de vrij-liberalen zelf meenden niets aan liberaal gehalte te hebben verloren. Zij bleven immers het principe van de persoonlijke vrijheid zo consequent mogelijk in de overige beginselen en in de politieke praktijk uitwerken.

Toch waren de vrij-liberalen in een bepaald opzicht inderdaad conservatief te noemen. Daarbij dient 'conservatief' dan niet, zoals in Nederland wel gebruikelijk is, te worden opgevat als behoudzuchtig, maar als aanduiding voor een methode van geleidelijke hervorming van het staatkundig optreden om dit aansluiting te laten houden bij de ontwikkeling van de maatschappij. De Beaufort prees dit type conservatisme aan in een rede op de algemene vergadering van de BVL in 1908. Hij wees een conservatisme van de hand 'dat alleen berust op eerbied voor het bestaande, voor het overgeleverde, dat zich niet laat leiden door nadenken, maar door sleur of verbeelding, door den ingeboren afkeer van verandering in toestanden, die wegens hun langdurig

bestaan als onschendbaar worden vereerd en door de angst voor nieuwe toestanden, zoolang niet met volkomen zekerheid vooruit kan worden aange-toond, dat zij aan alle verwachtingen zullen beantwoorden'. Een dergelijk conservatisme noemde hij gevaarlijk. Maar daartegenover zette hij een 'gezond conservatisme': 'een conservatisme dat uitgaat van de stelling, dat elke wettelijke hervorming niet is het scheppen van een nieuwen toestand, maar het veranderen van een bestaanden, dat over het wenschelijke harer tot standkoming niet uitsluitend moet worden te rade gegaan met de afgetrokken begrippen omtrent de functies van den staat, maar ook met de practische ervaring elders opgedaan en met de eigenaardigheden der maatschappij voor welke zij bestemd is. Dit conservatisme houdt het er voor, dat gelijk overvoeding voor het lichaam schadelijk is, zoo ook de maatschappij niet te veel hervormingen tegelijkertijd kan verdragen'.⁴⁸

De Beauforts rede wierp veel stof op. *De Nieuwe Courant* kon zich met het betoog verenigen, maar benadrukte dat dit niet betekende dat de BVL een conservatieve partij mocht worden genoemd. Want met de conservatieve methode alleen kwam men er niet. Boven de ervaring stond immers de idee; er moest een maatstaf zijn om te kunnen bepalen wanneer een hervorming vooruitgang was. En voor vrij-liberalen kon die idee enkel zijn 'dat tegenover de gemeenschap de persoonlijkheid steeds meer erkenning vinde. Dat dwang en zelfs drang van de wereld op ons als individuen, vervangen worden door zelfbepaling. Dat, in de worsteling tusschen individu en gemeenschap, de noodige harmonie worde bereikt, niet door de *nacht* van de laatste, maar door redelijk inzicht en goeden wil van den eerste'.⁴⁹

In 1915 verscheen in *De Fakkel* een zevendelige serie over de vrij-liberale beginselen, waarin twee karaktereigenschappen naar voren werden gehaald als zijnde kenmerkend voor de vrij-liberaal. Voorop stond: 'de voortdurende en levendige bewustheid van de werkelijkheid'.⁵⁰ Ook Ter Spill duidde in een vergadering van het Hoofdbestuur, toen de vraag aan de orde was of de BVL nog bestaansrecht als zelfstandige partij had, nuchterheid als hèt kenmerk van de vrije liberalen aan. Hij meende dat de partij 'altijd haar bestaansreden zal hebben in haar weren van alle demagogie, hare onafhankelijkheid van de kiezersmassa. Dàt onderscheidt ons het meest van de [Liberales] Unie, en dat zal men altijd in ons blijven waardeeren'.⁵¹ Dresselhuys onderschreef de opvatting dat hiermee hèt verschil tussen vrije liberalen enerzijds en unie-liberalen en vrijzinnig-democraten anderzijds aangegeven was: 'De vrije liberalen zijn altijd meer nuchter geweest en minder snel bereid zich aan illusies over te geven'.⁵²

De tweede in *De Fakkel*-serie genoemde kenmerkende karaktereigenschap, was het (hierboven al aangestipte) vertrouwen in de bevordering van de menselijke individualiteit. Voor de vrij-liberaal stond immers centraal 'de enkele mensch, klein of groot, rijk of arm, geleerd of eenvoudig van geest. Dat hij zal groeien naar zijn eigen aard, hoe ongelijkvormig ook aan alle

anderen, dat hij eigen wenschen zooveel mogelijk zal bevredigen, dat hij zelf zijn weg zal zoeken, dat hij dus zijn individualiteit, zijn persoonlijkheid zal ontplooien zoo ver dat met anderer ongekreukt bestaan mogelijk is, dát te bevorderen, door staatsonthouding of staatsingrijpen, is het doel van de vrij-liberale politiek'.⁵³ Overigens hield het bevredigen van eigen wenschen niet in dat mensen maar moesten doen en laten wat hun gemoed hun ingaf. Mensen waren immers geen dieren, maar met verstand begiftigde wezens. Persoonlijke vrijheid moest dan ook worden opgevat 'als een *zedelijk* goed, als het recht tot zelfbepaling waardoor ieder mensch voor eigen daden de volle verantwoordelijkheid leert gevoelen. Niet om te doen wat hij begeert, maar om te doen wat zijn plicht is krachtens eigen overtuiging'.⁵⁴ Het lag in de aard van een partij die zo dacht besloten dat zij in botsing zou komen met het oprukkende collectivisme. In het massatijdperk dat in de eerste helft van de twintigste eeuw leek te zullen aanbreken, kwam de BVL in scherpe tegenstelling te staan tot partijen die zich als woordvoerders van de massa opwierpen: de 'kerkelijke' partijen (in het bijzonder de anti-revolutionairen en de katholieken) en de socialisten. Vrees voor 'massa-verdwazing' en politiek misbruik daarvan, kleurde bijvoorbeeld de vrij-liberale opvattingen over kiesrecht en de plaats en bevoegdheden van de beide Kamers der Staten-Generaal.

De plaats en samenstelling van de volksvertegenwoordiging

Democratisering door invoering van het algemeen (mannen)kiesrecht was een van de belangrijkste politieke eisen die aan het begin van de twintigste eeuw klonken. De vrije liberalen konden er niet warm voor lopen. In hun ogen was het belangrijkste vraagstuk hde het staatkundig bouwwerk moest worden ingericht; de vraag wie daarover meebeslisten was van secundair belang. Democratie kon geen doel op zich zijn, want het betrof een inhoudsloos ideaal. Voor vrij-liberalen stond voorop dat recht werd gedaan. En recht ontstond niet doordat alle burgers een stem in het kapittel hadden, maar slechts wanneer de staat onpartijdig en onkreukbaar bleef. Uiteindelijk dienden wel alle burgers het kiesrecht te verwerven, maar die burgers moesten dan toch eerst tonen over een zelfstandig oordeel te beschikken (door geestelijke ontwikkeling of door het op eigen kracht verwerven van inkomen). Zou het kiesrecht worden gegeven aan personen die er nog niet aan toe waren, dan zou een 'bedelaarskringloop' ontstaan tussen de kiezersmassa, de haar naar de mond pratende parlementariërs en een geld rondstrooiende regering.⁵⁵ Want: 'Voor een weinig ontwikkeld, licht beweegbaar, politiek slecht geschoold volk betekent algemeen kiesrecht niet *volks*-invloed, maar onbepaalde heerschappij van demagogen, van meestal omkoopbare en omgekochte politiciëns'.⁵⁶

De BVL was dus geen warm voorstander van algemeen kiesrecht. Toch aanvaardde de Bond in 1907 bij de vaststelling van het beginselprogramma, een

algemeen kiesrecht met bepaalde uitsluitingen voor de samenstelling van de Tweede Kamer. Voorwaarde was wel dat die Kamer een tegenwicht zou krijgen in een op andere wijze verkozen Eerste Kamer met een 'nagenoeg gelijke invloed op de wetgeving'. Het evenwicht in het staatsbestel mocht immers niet worden verstoord. Het diende zowel te bestaan wat betreft de invloed die verschillende groepen in de maatschappij konden uitoefenen als tussen de staatkundige organen zelf.⁵⁷ De Eerste Kamer zou grotere invloed krijgen wanneer aan dit lichaam het amendementsrecht werd toegekend. Eerder was dit voorstel gedaan door een meerderheid van de door het liberale kabinet-De Meester (1905-1908) ingestelde staatscommissie-De Beaufort.⁵⁸ De BVL nam het voorstel van die staatscommissie over, al werd het idee nooit door alle vrij-liberalen onderschreven.⁵⁹

Visser van IJzendoorn was de eerste vooraanstaande vrij-liberaal die, in een rede die hij op 14 februari 1911 te Gorinchem hield, openlijk het amendementsrecht als voorwaarde tot aanvaarding van algemeen kiesrecht liet vallen.⁶⁰ Hij zei algemeen kiesrecht zonder meer te aanvaarden. Dit deed hij mede om een eventuele samenwerking met andere vrijzinnigen bij de volgende Tweede-Kamerverkiezingen (in 1913) mogelijk te maken.⁶¹ Visser van IJzendoorn sprak op eigen verantwoording, maar ontketende wel een discussie in de partij. Deze mondde vier maanden later uit in een door de algemene vergadering van de BVL aangenomen motie waarin de *wens* tot het amendementsrecht voor de Eerste Kamer werd herhaald, maar niet langer als *voorwaarde* voor het accepteren van algemeen kiesrecht werd gesteld. Overigens sprak de vergadering tevens uit dat algemeen kiesrecht geen geschikte verkiezingsleus was.⁶² Niettemin aanvaardde de BVL nog geen anderhalf jaar later het program van de 'Vrijzinnige Concentratie' (een stembusakkoord met de Liberale Unie en de VDB), waarin algemeen mannenkiesrecht zonder verdere voorwaarden als eerste eis was opgenomen. Op de algemene vergadering die dit program besprak, protesteerde het Tweede-Kamerlid Van Karnebeek nog wel, maar hij kreeg amper bijval. De vergadering nam het concentratieprogram zonder stemming aan.⁶³ Dit was voor Van Karnebeek aanleiding om zich niet meer voor een kamerlidmaatschap beschikbaar te stellen.

Minstens zo interessant als het voorstel om de bevoegdheden van de Eerste Kamer te vergroten, is de vrij-liberale wens dat lichaam op een andere wijze dan de Tweede Kamer te doen samenstellen. Tot een exacte uitwerking hiervan is het nooit gekomen, maar Tydeman speelde meer dan eens met de gedachte om aan de Eerste Kamer een organische grondslag te geven (hetgeen zou inhouden dat in plaats van individuele burgers, maatschappelijke groepen werden vertegenwoordigd). Zo sprak hij in november 1908 in de Tweede Kamer zijn sympathie uit voor een organisch kiesrecht ter samenstelling van de Eerste Kamer. En een half jaar later gaf hij op een algemene vergadering van zijn partij aan dat hem voor de Eerste Kamer 'iets als een organische samenstelling voor den geest' zweefde.⁶⁴ Deze woorden lokten

geen discussie uit, wat voor een zo individualistisch ingestelde partij als de BVL opmerkelijk kan worden genoemd.

Zoals reeds is opgemerkt, zag niet elke vrij-liberaal in de Eerste Kamer het lichaam dat na invoering van algemeen kiesrecht voor de Tweede Kamer, het evenwicht in het staatsbestel kon waarborgen. Wellicht was deze scepsis mede ingegeven door het feit dat de linkerzijde sinds 1904 geen meerderheid in de Eerste Kamer had weten te verwerven, en dat het er niet naar uit zag dat daarin snel verandering zou komen.⁶⁵ Steeds vaker drongen vrij-liberalen op andere 'correctieven' aan, zoals invoering van stemplicht en van evenredige vertegenwoordiging.⁶⁶ Stemplicht was voor vrij-liberalen een 'correctie' op het algemeen kiesrecht, omdat de ervaring leerde dat de kerkelijke en socialistische partijen er door actief 'ronselen' beter dan de vrijzinnigen in slaagden hun aanhangers naar de stembus te krijgen. Evenredige vertegenwoordiging was een methode om in het parlement een evenwichtige spreiding van belangen te waarborgen, maar was voor een kleinere partij ook het middel om niet tussen twee grote machtsblokken te worden platgedrukt.⁶⁷

Ook in het referendum werd een 'correctief' gezien, want daarmee kon de macht van partijleiders worden ingeperkt.⁶⁸ Nadat het algemeen kiesrecht in 1918 was ingevoerd, adviseerde het Hoofdbestuur zelfs tot afschaffing van de Eerste Kamer en tot invoering van het referendum. De Eerste Kamer had zich namelijk tot een duplicaat van de Tweede ontwikkeld, en was daardoor niet meer in staat onjuiste besluiten van de Tweede Kamer tegen te houden. Het referendum zou een betere rem zijn.⁶⁹ Een besluit hierover werd nog niet genomen; het vraagstuk zou in behandeling worden genomen door een partijcommissie, die onder leiding van het Eerste-Kamerlid D.W. Stork (directeur van de gelijknamige machinefabriek in Hengelo) voorstellen tot een nadere grondwetsherziening ging ontwikkelen. Deze commissie adviseerde in meerderheid tot behoud van de Eerste Kamer. De minderheid die voor afschaffing was, wilde hiervoor in de plaats een facultatief referendum voor gewone wetten stellen. De commissie als geheel wilde de behandeling van een grondwetsherziening in tweede lezing vervangen door een verplicht referendum. Ook in het geval van het ontbreken van een troonopvolger zou een verplicht referendum over de regeringsvorm (monarchie of republiek) moeten beslissen.⁷⁰ Het Hoofdbestuur van de partij nam deze voorstellen van de partijcommissie over.⁷¹ Tot een behandeling op een algemene vergadering kwam het niet, omdat de BVL al spoedig opging in de fusie die tot de Vrijheidsbond leidde.

Een derde weg in de sociale zekerheid

'Bij de wetgeving, die meer in het bijzonder is gericht op economische versterking van de zwakkeren in de samenleving, worde bovenal gestreefd naar ontwikkeling en verhooging van zelfstandige kracht.'⁷² Deze zinsnede

uit het beginselprogramma van de BVL vormt de toepassing van het algemene uitgangspunt met betrekking tot de persoonlijkheid op het gebied van de sociale wetgeving. Een dergelijke uitspraak lijkt erop te duiden dat vrij-liberalen vonden dat de zwakkeren zichzelf maar moesten zien te redden, dat sociale wetgeving niet nodig was. Het is althans onder historici niet ongebruikelijk te menen dat de BVL sociale maatregelen slechts tegen heug en meug zou hebben aanvaard.⁷³

Zo'n gevolgtrekking is echter te snel gemaakt. Vrij-liberalen hebben zich inderdaad meer dan eens verzet tegen wetsvoorstellen op sociaal gebied. Het doel van dit verzet was echter niet om elke vorm van sociale politiek onmogelijk te maken, maar om te komen tot een - naar vrij-liberale overtuiging - beter stelsel van sociale zekerheid. De indertijd meestal aanbevolen methoden van sociale wetgeving waren verplichte verzekering (het Duitse stelsel) en staatszorg (het Deense stelsel). In het Duitse stelsel waren loonarbeiders beneden een bepaalde inkomensgrens verplicht verzekerd, waarbij de premie (afhankelijk van de loonklasse) door middel van het plakken van zegels voor de helft door henzelf en voor de helft door de patroons werd opgebracht. In het Deense stelsel konden burgers die niet meer in staat waren voor zichzelf en hun gezin te zorgen, 'aanspraak' maken op ondersteuning door de staat. De vrij-liberalen kozen voor een alternatief. Deze derde weg was gebaseerd op het stimuleren van de eigen verantwoordelijkheid, een vorm van *self-help* die echter een actieve ondersteuning door de staat niet kon ontberen. Dat zal hieronder worden geïllustreerd aan de hand van de gedachtevorming op een van de belangrijkste terreinen van sociale wetgeving uit die dagen: de oude-dagsvoorziening.

In 1898 adviseerde een drie jaar eerder ingestelde staatscommissie onder leiding van het Eerste-Kamerlid C. Pijnacker Hordijk tot de invoering van een verplichte verzekering tegen de inkomensteruggang ten gevolge van ouderdom.⁷⁴ Wetsontwerpen op dit terrein van verschillende ministeries nadien, hadden alle deze verplichte verzekering als grondslag. De meeste politieke partijen onderschreven deze keuze voor verplichte ouderdomsverzekering. Alleen de sociaal-democraten wilden een staatspensioen invoeren. In 1909 sloot de Liberale Unie zich daarbij aan.

De vrij-liberalen wezen beide varianten af, al verafschuwden ze verplichte verzekering meer dan een staatspensioen. 'Dwangverzekering', zoals ze verplichte verzekering consequent noemden, kende vele schaduwzijden, waarvan de belangrijkste was dat het ging om 'een aanslag op de zedelijke vrijheid van den individu, een aanslag tevens op het waarachtig bestaan der volksgemeenschap die alleen doordat zij uit zelfstandige personen, niet uit marionetten in de macht van het staatsgezag bestaat, tot verdere ontwikkeling komen kan'.⁷⁵ Naar vrij-liberale opvatting was het stelsel wellicht passend voor een gecentraliseerde staat als Duitsland, maar niet voor een land vol vrijheidslievende Nederlanders. Het ging niet aan om een individu te dwingen een deel van zijn inkomen op een bepaalde manier te besteden.⁷⁶

Er waren vele andere bezwaren tegen 'dwangverzekering'. Voor vrij-liberalen woog zwaar dat zo'n verzekering slechts loonarbeiders omvatte en anderen die financieel in een penibeler situatie konden verkeren, onverzorgd liet. Alleen al om die reden was een stelsel van staatsarmenzorg te prefereren. Bij staatssteun aan ouderen hoefde in ieder geval niet voor een demoraliserende invloed te worden gevreesd, anders dan bij gewone armenzorg of werklozensteun, want voor ouderen verminderde de kans om werk te vinden los van inspanningen daartoe van de betrokkene.⁷⁷ Maar als de staat de oudedagsvoorziening op zich nam, wilden de vrij-liberalen niet dat iedereen boven een bepaalde leeftijd voor een pensioen in aanmerking kwam. Alleen in een 'staatssocialistische samenleving' was het immers denkbaar dat de zorg voor het eigen inkomen aan de staat werd opgedragen. Een vrije samenleving diende aan het uitgangspunt vast te houden dat iedere burger in eerste instantie zelf voor het verwerven van een inkomen verantwoordelijk was. Pas als die inspanning niet voldoende opleverde, mocht de staat bijspringen. Voor de oudedagsvoorziening betekende dit dat alleen ouderen die in behoeftige omstandigheden verkeerden, op steun van de staat zouden mogen rekenen. Vrij-liberalen stonden deze beperking voor, ook al onderkenden ze dat hiermee de lust tot sparen zou worden ondermijnd.⁷⁸

Het liefst zagen de vrij-liberalen staatsarmenzorg slechts als aanvulling. In hoofdzaak zou de ouderdomsverzorging op andere beginselen moeten steunen. Het was de partijsecretaris van de BVL, Ter Spill, die in 1906 in een preadvies voor de Vereeniging voor de Staathuishoudkunde en de Statistiek als een der eersten in Nederland België ten voorbeeld stelde. Daar bestond een stelsel van vrijwillige verzekering met aanmoediging door de staat. Die aanmoediging bestond uit een subsidie op ingeleigde premies ten behoeve van een lijfrenteverzekering en voorts uit steun aan *Sociétés mutualistes de retraite* ('Verenigingen voor onderling hulpbetoon') waarbij de meeste verzekerden waren aangesloten. Het stelsel had in korte tijd een tamelijk grote vlucht genomen. Ongeveer de helft van de aldus vrijwillig verzekerden was arbeider.⁷⁹

In de 'verklaring' die de BVL ten behoeve van de Tweede-Kamerverkiezingen in 1909 uitgaf, sprak de Bond zich uit voor een stelsel van vrijwillige ouderdomsverzorging met steun van staatswege, met als overgangsmaatregel voor onvermogenen boven een bepaalde leeftijd gratis uitkeringen. Dat de staat niet afzijdig kon blijven, hield Tydeman zijn partijgenoten in een toelichting op de verklaring nog eens voor: 'Het Staatsbelang uit moreel en materieel oogpunt betrokken bij algemeene deelname aan eene vrijwillige ouderdomsverzekering van on- en minvermogenen is zoo groot, dat de Staat zich daarvoor een offer mag getroosten.'⁸⁰ De partij stelde een commissie in om het Belgische stelsel nader te onderzoeken. Deze commissie bracht na twee jaar, waarin niet enkel literatuurstudie werd verricht maar tevens een studiereis werd ondernomen, een lijvig rapport uit.⁸¹ De commissie was kritisch-positief over het Belgische stelsel, als 'bij uitnemendheid

een liberaal stelsel' dat ook prima bij de Nederlandse volksaard zou passen. Nederland zou dit stelsel met enkele wijzigingen (onder andere ruimere staatsondersteuning voor overgangsgevallen, dat wil zeggen de personen die te oud waren om nog een volledig pensioen te kunnen opbouwen) moeten overnemen.

Hoewel de commissie dus een advies uitbracht dat de reeds aanbevolen derde weg van de BVL plaveide, werd haar rapport bepaald geen hamerstuk. De Commissie van Advies besteedde er enkele vergaderingen aan, waarbij de meningsverschillen groot bleken; een lid merkte op nog nooit zo'n diepgaand meningsverschil in de Commissie van Advies te hebben meegeemaakt.⁸² Een meerderheid van de bestuursleden onderschreef de conclusies van het rapport. De tegenstanders waren onderling verdeeld. Plate vond dat in een Belgisch stelsel de staat een te zware taak op zich nam: volgens hem zou de staatssteun onbetaalbaar blijken. Daarentegen wilden drie leden de staat een grotere rol toekennen. Visser van IJzendoorn was - net als de Liberale Unie en de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP) - voor een staatspensioen, terwijl Tydeman en Dresselhuys een gemengd systeem van staatspensioen en aanmoediging van spaarzin bepleitten. Het rapport van de 'Belgische commissie' had bij Tydeman slechts twijfels doen rijzen of het Belgische stelsel wel afdoende was. Hij begon meer en meer naar het staatspensioen over te hellen.

De verdeeldheid had tot gevolg dat de behandeling van het rapport op een algemene vergadering werd uitgesteld.⁸³ Uiteindelijk bleek dat dit uitstel afstel betekende. In de tussentijd sloot de BVL namelijk het reeds genoemde concentratieakkoord met de Liberale Unie en de VDB voor de verkiezingen van 1913, waarin de eis van staatspensioen was opgenomen aangevuld met staatssteun voor uitkeringen boven het minimum aan behoeftige ouden van dagen. Tydeman kon deze stellingname moeiteloos onderschrijven; hij was geleidelijk aan toch al naar dit standpunt geëvolueerd.⁸⁴ Ook de rest van de partij ging in overgrote meerderheid met het standpunt van de Vrijzinnige Concentratie akkoord. Zo bleek de derde weg van de vrije liberalen voor de ouderdomsvoorziening niet meer te zijn dan een ventweg van de route naar het staatspensioen.

De kracht van de Nederlandse defensie

'Bijna in geen opzicht zijn de afwijkingen bij de zoogenaamde linkerzijde van een nationale, tevens van een werkelijk liberale, politiek, zóó beangstigend, als ten aanzien van het defensievraagstuk.'⁸⁵ Menig vrijzinnige zal de hier geciteerde Ter Spill niet hebben nagezegd dat de defensieopvattingen van de Liberale Unie en de VDB on-nationaal, laat staan on-liberaal waren, maar dat de BVL zich inzake defensie duidelijk van de beide andere vrijzinnige partijen onderscheidde, staat buiten kijf. Meer dan die partijen spande de BVL zich in voor een sterke krijgsmacht. Zo gaven vrij-liberalen in het

parlement steun aan voorstellen tot verbeteringen in de defensie-inspanning, ook als die voorstellen van rechtse ministers afkomstig waren of als ze tot hogere uitgaven leidden.

In de militaire paragraaf van het beginselprogramma werd de militaire deugdelijkheid van leger en vloot voorop gesteld. N. Bosboom, de ontwerper van dit artikel, gaf op de algemene vergadering van 14 september 1907 de toelichting dat het militaire vraagstuk de resultante was van militaire, economische en sociale eisen (bij de laatste twee ging het respectievelijk om hoeveel geld kon worden opgebracht en om een evenredige verdeling van de last van de dienstplicht), maar dat de militaire altijd behoorden te overwegen. Daarom kon niet een-twee-drie de overstap naar een volksleger met algemene weerplicht worden gemaakt, zoals de VDB en de unie-liberaal L.W.J.K. Thomson eisten. Zo'n leger zou wel groot zijn, maar worden aangevoerd door mannen zonder leiderscapaciteiten en bovendien zou het onvoldoende geoefend zijn. Algemene weerplicht was een prachtig ideaal waarnaar ook gestreefd moest worden, maar dat slechts geleidelijk aan en nooit volledig zou kunnen worden bereikt.⁸⁶

Sommige vrije liberalen hadden er moeite mee dat de versterking van de krijgsmacht niet aan grenzen zou worden gebonden. Plate en Van Styrum vonden dat rekening moest worden gehouden met de personele en financiële draagkracht van de natie. Maar een amendement van die strekking kreeg op de algemene vergadering niet meer dan vier stemmen.⁸⁷ De meeste vrij-liberalen keken als het om defensie ging, niet op een gulden extra.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog bleek dat er niet alleen verschillen van mening bestonden over de offers die voor de defensie mochten worden gevraagd, maar dat er in de BVL ook uiteenlopend werd gedacht over de aard van de internationale betrekkingen. De concrete kwestie die tot verdeeldheid leidde, betrof de vraag of er al dan niet steun kon worden gegeven aan de Nederlandsche Anti-Oorlog Raad (NAOR). Dit was een in oktober 1914 opgericht, breed samengesteld gezelschap van personen die de vrede (direct en met het oog op de toekomst) wilden bevorderen door een hervorming van de nationale en internationale verhoudingen. De eerste voorzitter van de NAOR was het vrij-liberale Tweede-Kamerlid (en oud-diplomaat) F.M. Knobel. Hij werd na korte tijd opgevolgd door Dresselhuys, op dat moment secretaris-generaal van het ministerie van Justitie.⁸⁸

In *De Fakkel* ontstond een scherpe discussie over de activiteiten van de NAOR. Ter Spill verwierp alle uitingen van internationalisme als 'romantiek'; alleen naïevelingen leenden zich volgens hem voor de activiteiten van de NAOR. Het artikel leidde tot verschillende boze reacties, onder andere van oud-NAOR-voorzitter Knobel. De stemming onder de NAOR-aanhangers werd er niet beter op toen de redactie van *De Fakkel* (dat wil zeggen: Drion) aan afdelingen van de BVL het advies gaf zich niet bij de NAOR aan te sluiten. De NAOR-activiteiten waren volgens de redactie niet direct strijdig met het BVL-beginselprogramma, maar wel met de vrij-liberale traditie.⁸⁹

Want, meende Drion: 'Internationalisme en Kosmopolitisme zijn in vrij-liberalen kring bijna niet voorkomende verschijnselen. Liefde en eerbied voor de menselijke persoonlijkheid, de overheerschende karaktertrek van het vrij-liberalisme, voeren tevens tot liefde en eerbied voor die grotere persoonlijkheid, die wij de natie noemen.'⁹⁰

Culminatiepunt: de Tweede-Kamerverkiezingen

Program en organisatie van een politieke partij hebben tot doel kiezers te werven om zo meer invloed op het landsbestuur te kunnen uitoefenen. Het welslagen van een politieke partij wordt uiteindelijk bepaald door het succes bij verkiezingen, in het bijzonder die voor de Tweede Kamer. Daarom volgen ten slotte enkele observaties over het reilen en zeilen van de BVL bij de Tweede-Kamerverkiezingen.

Als we het embryonale stadium van de partij meerekenen, dan heeft de BVL aan vier Tweede-Kamerverkiezingen deelgenomen (afgezien van de verkiezingen van 1917, toen de partijen in het kader van de behandeling van de grondwetswijziging overeenkwamen om tegenover de zittende kamerleden geen tegenkandidaten te stellen). In 1905, 1909 en 1913 ging het om verkiezingen onder het districtenstelsel, in 1918 onder het stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Tweemaal (in 1909 en in 1918) moest de BVL geheel op eigen kracht de verkiezingen in. In 1905 was er sprake van een beperkte samenwerking met de Liberale Unie, in 1913 traden de drie vrijzinnige partijen vereend op met een gezamenlijk 'concentratie-program'. De verkiezingen met (beperkte) samenwerking, beide vallend na een periode van rechts bewind, leverden elk tien zetels op (op een totaal van 100), de beide verkiezingen die op eigen kracht werden ingegaan slechts vier zetels. Chronologisch gezien is de sterkte van de BVL in de Tweede Kamer dus aan een jojo-effect onderhevig geweest. Zetten we de behaalde zetels af tegen het aantal districten waar kandidaten werden gesteld, dan valt het op dat de vrij-liberalen goed gerichte campagnes hebben gevoerd. Want zo gezien heeft de BVL in 1905 en in 1913 een score van rond de 50% gehaald, en in 1909 nog altijd ruim 20%.⁹¹

Het is moeilijk na te gaan wat de organisatie aan de verkiezingsresultaten toe- of afdeed. In 1901 hadden de toen nog ongeorganiseerde vrij-liberale kandidaten acht zetels bemachtigd. Waren de twee extra zetels in 1905 het resultaat van de beginnende organisatie, of slechts van de afkeer bij veel kiezers van het rechtse kabinet-Kuyper? Het antwoord laat zich slechts raden. Ook is de zelfstandige kracht van de partij voor de verkiezingen onder het districtenstelsel nauwelijks te bepalen. Bij zulke verkiezingen was een partij sterk afhankelijk van steun die zij wist te vergaren onder kiezers van andere partijen, in het bijzonder tijdens een eventuele tweede ronde (waarin de strijd ging tussen de twee kandidaten die in de eerste ronde het beste resultaat hadden behaald).⁹² In 1909 is wel een electoraal-geografi-

sche schatting gemaakt van de kracht van de verschillende partijen als een stelsel van evenredige vertegenwoordiging zou zijn ingevoerd. De BVL werd op ruim 9,6% geschat.⁹³ In 1918, onder verkiezingen met evenredige vertegenwoordiging en algemeen mannenkiesrecht, kwam de BVL op ruim 3,8% uit.

De resultaten leggen een zekere tragiek bloot. De BVL was als zelfstandige organisatie opgericht omdat de vrije liberalen de verbanden van de Liberale Unie en de VDB te knellend en te radicaal vonden. Maar om een goed verkiezingsresultaat te boeken, bleek samenwerking met diezelfde partijen hard nodig. De vraag was dan steeds, als die andere partijen al tot samenwerking bereid waren, hoeveel van het eigen karakter kon worden prijsgegeven. Isolement bracht electoraal verlies, maar als teveel zou worden toegegeven konden de vrije liberalen zich evengoed bij de Liberale Unie aansluiten. In beide gevallen dreigde de ratio achter het zelfstandig partijbestaan uiteindelijk te vervallen.

Met de invoering van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging verdween elke prikkel tot samenwerking tussen overigens zelfstandig blijvende partijen. Het eerste verkiezingsresultaat in 1918 leek de BVL tot een langdurig bestaan in de politieke marge te veroordelen. De persoonlijkheden waaruit de Bond bestond, waren te nuchter om daarmee vrede te hebben. Het was dan ook geen wonder dat de BVL de oproep van M.W.F. Treub (de voormalige vrijzinnig-democraat die op dat moment leider van de Economische Bond was) in de zomer van 1920 tot vrijzinnige vereniging enthousiast verwelkomde, en op 16 april 1921 de versmelting met zes andere vrijzinnige of 'neutrale' partijen tot de Vrijheidsbond goedkeurde.

noten

1. W. van Itallie-van Embden, *Spreekende portretten*, Leiden, z.j. [1928], 57.

2. De auteur werkt aan een proefschrift over het Nederlandse liberalisme in de eerste vier decennia van de twintigste eeuw (georganiseerd in de Liberale Unie, de BVL, de Economische Bond en de Liberale Staatspartij de Vrijheidsbond). Meer dan in deze bijdrage aan dit *Jaarboek* mogelijk is, zal in het proefschrift ook aandacht worden besteed aan vraagstukken als partijstrategie, samenwerking met andere partijen en coalitievorming. Bovendien wil de auteur in zijn proefschrift de ontwikkelingen van het liberalisme in Nederland relateren aan die in omringende landen. Het hier gepresenteerde artikel heeft een beperkter doelstelling: in kort bestek de voornaamste karakteristieken van de BVL te schetsen.

3. G. Voerman, *De geschiedschrijving van het politieke liberalisme. Bibliografie van de VVD en haar voorlopers*, Den Haag, 1992, 50. De enige geheel aan de BVL gewijde geschiedkundige publicatie is een eigentijds overzicht van de partijsecretaris: J.H.W.Q. ter Spill, 'De vrij-liberale par-

tij', in: *Onze politieke partijen*, Baarn, 1909, 277-316. In 1918 verscheen een door zijn opvolger als partijsecretaris, F.J.W. Drion, bewerkte versie. In de hedendaagse geschiedschrijving is de meest uitvoerige aandacht aan de BVL gegeven in: G. Voerman, 'Liberalen op een tweesprong. Liberale Unie, Vrijzinnig-Democratische Bond en de Bond van Vrije Liberalen aan het begin van de 20ste eeuw (1901-1921)', in: *Jaarboek 1988 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, 102-130. Aspecten van het vrij-liberale gedachtegoed worden behandeld door Te Velde (relatie met nationalisme) en Hoeneveld (denken over Nederlands Indië, en opvattingen van vrij-liberale feministen en werkgevers) in respectievelijk: H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918*, Den Haag, 1992; en F. Hoeneveld, '"Met behoud van eigen standpunt". Oud-liberalisme en nationalisme in Nederland rond de eeuwwisseling', in: *Theoretische geschiedenis*, 1996, 16-47.

4. De belangrijkste bronnen betreffende de BVL zijn de volgende. In het VVD-archief op het Algemeen Rijksarchief (ARA) in Den Haag bevinden zich de notulen van de algemene vergaderingen van de BVL tot en met 1915, alsmede die van de vergaderingen van de Commissie van Advies (CvA; later Hoofdbestuur genoemd) tot en met 1917. Daarnaast zijn van verschillende vrij-liberale kopstukken persoonsarchieven beschikbaar die veel materiaal over de BVL bevatten, namelijk de archieven van de opeenvolgende partijleiders M. Tydeman jr. (Gemeentearchief - GA - Leiden) en H.C. Dresselhuys (Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen - DNPP - te Groningen), alsmede die van de vooraanstaande vrij-liberalen W.H. de Beaufort (ARA; de stukken die zijn dagboek vormen zijn bovendien gepubliceerd als: J.P. de Valk en M. van Faassen, red., *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort 1874-1918*, 2 dln., Den Haag, 1993) en jhr. J. Röell (ARA). Onmisbaar voor de kennis van het partijleven, is voorts het officiële partijweekblad dat vanaf maart 1912 verscheen: *De Fakkel*, vanaf mei 1918 voortgezet als *De Nationale* (beide bladen zijn volledig op de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag raadpleegbaar).

5. G. Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland 1872-1901*, Den Haag, 1980, 108.

6. *Ibidem*, respectievelijk 336-337 en 264 (noot 100).

7. GA-Leiden; archief-Tydeman, inv. 604: copie van een brief aan P. Rink, 24 mei 1894 (voorgelezen op een vergadering van de Tielse kiesvereniging).

8. GA-Leiden; archief-Tydeman, inv. 604: brief van C. Pijnacker Hordijk aan M. Tydeman, d.d. 26 mei 1894, waaruit blijkt dat het besluit met dertien tegen twaalf stemmen werd genomen.

9. K.E. van der Mandele, *Het liberalisme in Nederland. Schets van de ontwikkeling in de negentiende eeuw*, Arnhem, 1933, 130-132. Zie ook: Taal, *op.cit.*, 387.

10. Van der Mandele, *op.cit.*, 133-134; en Taal, *op.cit.*, 391-394.

11. Dit manifest is gepubliceerd in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 1 april

1897. Van de ondertekenaars zouden er elf (onder wie D.W. Stork en A.C. Visser) acht jaar later hun naam onder het Manifest van de vrije liberalen zetten, terwijl een ander (J. Drost) dat Manifest niet zou tekenen maar wel - net als de genoemde twee - zitting kreeg in het Hoofdbestuur van de BVL. Overigens behoorden ook personen die in de twintigste-eeuwse Liberale Unie actief zouden zijn (onder wie N.G. Pierson), tot de ondertekenaars van het manifest der 83.

12. W.H. de Beaufort, *De Liberale Partij en de verkiezingen*, Den Haag, 1897, 3-9 en 24.

13. ARA; archief-Drucker, inv. 2: oproep d.d. 4 oktober 1897 voor een vergadering op 6 oktober.

14. Taal, *op.cit.*, 458 en 523. Tot 1905 werden de vrij-liberalen of vrije liberalen (die termen zijn inwisselbaar) vaak 'oud-liberalen' genoemd. Politieke tegenstanders bleven dit later doen, omdat ze met het voorvoegsel 'oud' de suggestie wilden wekken dat het ging om mensen met verouderde denkbbeelden, feitelijke conservatieven. Ik hanteer de door de vrije liberalen zelf in ieder geval vanaf 1905 gebruikte term, ook voor de voorafgaande periode.

15. GA-Leiden; archief-Tydeman, inv. 594. Hierin is een aantal verwijzingen naar dergelijke bijeenkomsten te vinden, alsmede een convocatie d.d. 11 december 1899 voor een vergadering twee dagen later.

16. Ingezonden stuk in *De Nieuwe Courant* van 1 februari 1901.

17. ARA; archief-Joekes, inv. 639: notulen van de vrijzinnig-democratische Tweede-Kamergroep d.d. 3 en 6 oktober 1904. Hieruit blijkt dat unie-liberalen en vrijzinnig-democraten begin oktober vooroverleg hebben gepleegd, en toen besloten ook de 'rechts-liberalen' bij de besprekingen te betrekken.

18. Uit de dagboek aantekening die De Beaufort op 16 november maakte, blijkt dat het drietal door de vrij-liberale fractie was aangewezen om aan de besprekingen deel te nemen. Zie: *Dagboeken en aantekeningen*, I, 276.

19. ARA; archief-Röell, inv. 159: concept-overeenkomst tussen unie-liberalen, vrije liberalen en vrijzinnig-democraten. Zie ook: GA-Leiden; archief-Tydeman, inv. 620: brief van M. Tydeman aan de unie-liberale leider H. Goeman Borgesius d.d. 29 november 1904.

20. ARA; archief-De Beaufort, inv. 115: 'Strikt vertrouwelijk' schrijven van H. Goeman Borgesius, P. Rink en W. Dolk d.d. 5 december 1904, alsmede een ongedateerd concept-antwoord van W.H. de Beaufort.

21. *Utrechtsch Dagblad*, 27 oktober 1904 (avondblad).

22. *Handelingen Tweede Kamer*, 1904-1905, 448. Tydeman sprak op 6 en 12 december 1904.

23. ARA; archief-Röell, inv. 159: ontwerp van een vertrouwelijke missive.

24. ARA; archief-Röell, inv. 159: verslag van de bijeenkomst in het Victoria-hotel op 11 januari 1905.

25. Notitie op 11 januari 1905 in: *Dagboeken en aantekeningen*, I, 280.

26. ARA; archief-Röell, inv. 159: geheim ontwerp [van een Manifest]. Uit

een brief van M. Tydeman d.d. 25 januari 1905 aan W.H. de Beaufort blijkt wie er achter dit ontwerp zaten (zie ARA; archief-De Beaufort, inv. 116).

27. ARA; archief-De Beaufort, inv. 116: brief van M. Tydeman d.d. 8 februari 1905.

28. ARA; archief-Röell, inv. 159: concept-manifest (dat de basis voor het definitieve Manifest vormde).

29. Exemplaren van het definitieve Manifest zijn te vinden in de archieven van De Beaufort (ARA; inv. 91 en 116) en van Tydeman (GA-Leiden; inv. 621). Het Manifest is op 18 februari 1905 ook in zijn geheel in diverse dagbladen gepubliceerd. Te Velde stelt dat het Manifest de term 'liberaal' vermeed; er zou over 'vrijzinnige beginselen' worden gesproken (zie: Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef*, 185). Dit is onjuist, hetgeen blijkt uit de aangehaalde passage en uit de aanhef van het Manifest: 'Aan de liberale kiezers'.

30. *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 19 februari 1905 (avondblad). *De Nieuwe Courant* wijdde in de avondbladen van 20, 24 en 25 februari lovende artikelen aan het Manifest.

31. *Utrechtsch Dagblad*, 21 februari 1905 (avondblad).

32. ARA; VVD-archief, inv. 954: notulen van de CvA-vergadering van 27 januari 1906.

33. ARA; VVD-archief, inv. 954: notulen van de CvA-vergadering op 11 mei 1906.

34. ARA; VVD-archief, inv. 952: notulen van de algemene vergadering op 23 juni 1906. Naast A.C. Visser van IJzendoorn waren N. Bosboom (een militair, die in het kabinet-Cort van der Linden als minister van Oorlog zou optreden), H.C. Dresselhuys (ambtenaar op het departement van Justitie), G.H. Hintzen (bankier) en L.J. Plemp van Duiveland van lid van de programcommissie.

35. ARA; VVD-archief, inv. 952: jaarverslagen.

36. ARA; archief-De Beaufort, inv. 91: jaarverslagen over 1911-1912 en 1912-1913. Over de overige jaren na 1909 zijn slechts de openbare (gekuiste) versies van het jaarverslag bewaard gebleven.

37. Daarbij kwam dat kiesverenigingen op het platteland vaak te klein waren om na een eventuele splitsing levensvatbaar te zijn. De belangrijkste stedelijke kiesvereniging die afzijdig bleef, was de 'Utrechtsche Kiezersvereniging'. Hiervan waren zowel unie-liberalen als vrij-liberalen lid. Lange tijd talmden de BVL met de vorming van een eigen afdeling in Utrecht (een vrij-liberaal bolwerk), omdat werd gevreesd dat de unie-liberalen dat als een vijandige daad zouden beschouwen. De vrij-liberale kamerzetel(s) in Utrecht zouden daardoor gevaar kunnen lopen. Pas in november 1912, na het sluiten van de 'Vrijzinnige Concentratie' met Liberale Unie en de VDB, durfde men een afdeling in Utrecht op te richten.

38. Respectievelijk: F.J.W. Drion, 'De vrij-liberale partij', 334; en de openingsrede van H.C. Dresselhuys op de buitengewone algemene vergadering

- van 23 maart 1918, gepubliceerd in: *De Fakkel*, 29 maart 1918.
39. Zie voor cijfers betreffende de Liberale Unie en de VDB: Th. Brok, *De Vrijzinnig Democratische Bond als partijorganisatie (1901-1918)*, Utrecht, 1980 (Utrechtse Historische Cahiers, nr. 4), 23 en 31.
40. Respectievelijk: *Dagboeken en aantekeningen*, I, 435; en F.J.W. Drion, 'Binnenlandsch overzicht', in: *Onze Eeuw*, 1911, band 3, 269-281, 269.
41. ARA; VVD-archief, inv. 952: notulen van de algemene vergadering op 30 oktober 1909.
42. Respectievelijk: ARA; VVD-archief, inv. 958: notulen van de algemene vergadering op 15 november 1913; en het verslag van de algemene vergadering op 28 juni 1919 in: *De Nationale*, 10 juli 1919.
43. ARA; VVD-archief, inv. 957: de notulen van de CvA/Hoofdbestuur-vergaderingen van 3 januari 1913, 5 mei 1914, 29 oktober 1914 en 24 november 1914 bevatten kritiek op D. Manassen. De geciteerde woorden zijn gesproken op de eerstgenoemde vergadering.
44. ARA; archief-De Beaufort, inv. 126: brief van F.J.W. Drion d.d. 15 april 1915. Daarnaast werden ongeveer 100 exemplaren naar andere periodieken en naar openbare leeszalen gezonden.
45. ARA; archief-Röell, inv. 86: verkiezingspamflet van de Utrechtsche Kiezersvereniging.
46. Overigens zagen niet alleen tegenstanders de vrij-liberalen als conservatieven. Zo treffen we bij de liberale historicus Van der Mandele de volgende passage naar aanleiding van het beginselprogramma van de BVL aan: 'Men ziet, het is niet veel nieuws. Zonder twijfel school er veel conservatisme onder'. Zie: Van der Mandele, *op.cit.*, 141.
47. GA-Leiden; archief-Tydeman, inv. 621: losse aantekening over vooruitgang.
48. De volledige rede van W.H. de Beaufort is opgenomen in het *Utrechtsch Dagblad*, 14 juni 1908.
49. Het citaat is uit *De Nieuwe Courant* van 27 juni 1908 (avondblad). Zie voorts de editie van 20 juni (avondblad).
50. 'Vrij-liberaal inzicht' II, in: *De Fakkel*, 19 februari 1915.
51. ARA; VVD-archief, inv. 957: notulen van de Hoofdbestuursvergadering op 2 november 1917.
52. Rede van H.C. Dresselhuys op 8 januari 1918 te Rotterdam, in: *De Fakkel*, 11 januari 1918.
53. 'Vrij-liberaal inzicht' III, in: *De Fakkel*, 5 maart 1915.
54. Ter Spill, *op.cit.*, 283.
55. Zie bijvoorbeeld: W. van der Vlugt, 'Vrijzinnig of democraat?', in: *Onze Eeuw*, 1901, band 1, 31-66, 50-51 en 62; en L.J. Plomp van Duiveland, 'Liberalen en democratie', in: *Onze Eeuw*, 1910, band 4, 356-378, 358-359 en 364-371. Vergelijk ook S. van Houten die waarschuwt tegen een klassenregering van loontrekkenden, bijvoorbeeld in: S. van Houten, *Staatkundige brieven. Liberaal strijd- en werkprogramma voor 1905*, no. 2.

56. 'Vrij-liberaal inzicht' IV, in: *De Fakkel*, 19 maart 1915. Zie ook: L.J. Plemp van Duiveland, *Vrijheid, gelijkheid, democratie* (geschrift 2 van de BVL), z.p., z.j. [1909], 22-25.
57. Artikel drie van het beginselprogramma geeft de vrij-liberale opvattingen (in 1907) over kiesrecht en de Kamers van de volksvertegenwoordiging weer. Zie voor het evenwicht-leerstuk bijvoorbeeld: Plemp van Duiveland, 'Liberalen en democratie', pp. 375-377. Zie voor een bondige bespreking van dit leerstuk ook: Voerman, 'Liberalen op een tweesprong', 109-110.
58. Zie voor de samenstelling van de staatscommissie en voor de inhoud van haar in december 1906 uitgebrachte rapport: N. Japikse, *Staatkundige geschiedenis van Nederland van 1887-1917*, Leiden, 1918, 284-286.
59. Zo zouden F.W. van Styrum en J. van Vollenhoven (Tweede Kamerlid van 1913 tot 1918) er nooit iets voor hebben gevoeld. Zie respectievelijk: ARA; VVD-archief, inv. 956: notulen van de CvA-vergadering van 10 mei 1911; en verslag van een rede in *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 7 juni 1913 (ochtendblad).
60. Het verslag van de rede is te vinden in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* van 15 februari 1911 (avondblad); Visser van IJzendoorn bracht correcties op dit verslag aan in een ingezonden stuk in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* van 18 februari 1911 (avondblad).
61. ARA; VVD-archief, inv. 956: notulen van de CvA-vergadering op 22 februari 1911.
62. M. Tydeman, *In zake algemeen kiesrecht* (geschrift 7 van de BVL), Den Haag, 1911; en ARA; VVD-archief, inv. 952: notulen van de algemene vergadering op 24 juni 1911.
63. ARA; VVD-archief, inv. 958: notulen van de algemene vergadering op 16 november 1912.
64. Zie respectievelijk: *Handelingen Tweede Kamer*, 1908-1909, 547-548; en ARA; VVD-archief, inv. 952: notulen van de algemene vergadering op 1 mei 1909. Ook Van der Vlucht pleitte voor een organische samenstelling van de Eerste Kamer, al voelde hij er niet voor die Kamer meer bevoegdheden te geven; zie: W. van der Vlucht, 'Onpartijdigheid in staatsbeleid', in: *Onze Eeuw*, 1911, band 2, 161-188, 170.
65. Zo merkte A. Plate op dat de BVL van de Eerste Kamer geen plechtanker moest maken, want: 'Nog nimmer was dit lichaam kleiner van stijl en partijdiger.' Zie: ARA; VVD-archief, inv. 956: notulen van de CvA-vergadering op 10 mei 1911.
66. Zie bijvoorbeeld de discussie op de algemene vergadering in 1912 (ARA; VVD-archief, inv. 958).
67. De Beaufort tekende na een gesprek met de Belgische hoogleraar P. Fredericq, op 21 februari 1901 in zijn dagboek op dat de evenredige vertegenwoordiging het liberalisme in België had gered en het land voor een revolutie had behoed. Zie: *Dagboeken en aantekeningen* I, 114.
68. ARA; VVD-archief, inv. 956: notulen van de CvA-vergadering op 10

mei 1911, waarop J.H.W.Q. ter Spill onder andere het referendum als 'correctief' aanbeval.

69. Zie voor het advies van het Hoofdbestuur en de toelichting door A.C. Visser van IJzendoorn op een buitengewone algemene vergadering op 23 december 1918: *De Nationale* van 26 december 1918 respectievelijk 2 januari 1919. Visser van IJzendoorn is ook de man die de roemruchte woorden sprak dat als de Eerste Kamer zou worden afgeschaft 'slechts de boden daarom zullen treuren' (aangehaald door: P.J. Oud, *Het jongste verleden. Parlementaire geschiedenis van Nederland 1918-1940*, dl. I: 1918-1922, Assen, 1948, 35).

70. Het rapport over de grondwetsherziening is integraal opgenomen in: *De Nationale*, 19 augustus 1920. De partijcommissie was ingesteld omdat in de staatscommissie-Ruys de Beerenbrouck ter bestudering van een grondwetsherziening geen vrij-liberaal was opgenomen. De voorstellen die de staatscommissie op 27 oktober 1920 met betrekking tot het referendum deed, leken op die van de vrij-liberale partijcommissie. Maar de staatscommissie wilde bij een grondwetsherziening geen referendum uitschrijven als de beide Kamers een herziening met ten minste tweederde meerderheid aannamen. Zij wilde in het geval dat wél een referendum zou worden gehouden, voorschrijven dat ten minste tweederde van de kiezers vóór diende te stemmen om een herziening doorgang te doen vinden. De regering nam de voorstellen van de staatscommissie over. Deze werden vervolgens met een meerderheid van twee stemmen door de Tweede Kamer verworpen. Zie: Oud, *op.cit.*, 382-383.

71. Het voorstel om bij het ontbreken van een troonopvolger bij referendum over de regeringsvorm te beslissen werd met tien tegen zes stemmen aanvaard; het voorstel om de tweede lezing van een grondwetsherziening te vervangen door een verplicht referendum werd met slechts één stem tegen aanvaard. Zie het verslag van de HB-vergadering op 25 september 1920 in: *De Nationale*, 30 september 1920.

72. Beginselprogram van de BVL, artikel vier.

73. Recente voorbeelden zijn: Hoeneveld, *op.cit.*, 30; en Te Velde, *op.cit.*, 184 en 189.

74. Zie over het rapport van de staatscommissie: Japikse, *op.cit.*, 177-180.

75. Aldus de partijsecretaris van de BVL in: Vereeniging voor de Staaathuishoudkunde en de Statistiek, *Prae-adviezen over de vragen: Is invoering eener verplichting tot verzekering tegen de geldelijke gevolgen van ouderdom en invaliditeit wenschelijk? Zoo neen, door welke andere middelen kan de Staat deze verzekering bevorderen? Tweede gedeelte: praeadvies van mr.dr. J.H.W.Q. ter Spill*, Amsterdam, 1906, 9.

76. *Ibidem*, 1-2, 23 en 85; en J. van Schevichaven e.a., *Het Belgische stelsel van ouderdoms-verzorging*, Den Haag, 1911, 140-142 en 144-145 (de overige auteurs waren G.H.M. Delprat, J.E. Millard, H. Smissaert en F.J.W. Drion).

77. F.J.W. Drion, 'Binnenlandsch overzicht', in: *Onze Eeuw*, 1912, band 4, 449-462, 451.
78. Vereeniging, *op.cit.*, 1 en 96-99; en Van Schevichaven e.a., *op.cit.*, 145 en 150-152.
79. Vereeniging, *op.cit.*, 119.
80. M. Tydeman, *Vooruitzichten* (geschrift 3 van de BVL), z.p., z.j. [1909], 11.
81. Zie Van Schevichaven e.a., *op.cit.*
82. ARA; VVD-archief, inv. 956: opmerking van F.W. van Styrum (die vanaf het prille begin lid was) op de CvA-vergadering van 9 januari 1912. Zie voorts de notulen van de vergaderingen op 17 mei 1911, 9 oktober 1911 en 21 december 1911.
83. ARA; VVD-archief, inv. 956: notulen van de CvA-vergadering van 21 februari 1912. M. Tydeman zei op deze vergadering dat het hem moeilijk zou vallen het meerderheidsstandpunt te verdedigen. Hierop werd tot uitstel besloten.
84. Zie ook zijn redevoering op de algemene vergadering in 1912 waarop het concentratieprogram werd besproken, in: *De Nieuwe Courant*, 16 november 1912 (avondblad).
85. Ter Spill, *op.cit.*, 299.
86. N. Bosboom, *Het militaire vraagstuk* (geschrift 4 van de BVL), Den Haag, z.j. [1909].
87. ARA; VVD-archief, inv. 955: notulen van de CvA-vergadering van 2 september 1907, waarop A. Plate en F.W. van Styrum bezwaar maakten tegen de ontworpen paragraaf. Zie voor de discussie op de algemene vergadering van 14 september 1907: ARA; VVD-archief, inv. 952.
88. Zie voor de NAOR: M.J. Riemens, *Een vergeten hoofdstuk. De Nederlandsche Anti-Oorlog Raad en het Nederlands pacifisme tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Groningen, 1995.
89. Zie voor de discussie: *De Fakkel*, 18 december 1914, en 29 januari, 5 februari, 5 maart en 19 maart 1915. Vergelijk de uiteenlopende reacties op het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, beschreven in: Te Velde, *op.cit.*, 240-242.
90. 'Vrij-liberaal inzicht' VI, in: *De Fakkel*, 16 april 1915.
91. In 1905 werden tien van de twintig vrij-liberale kandidaten gekozen; in 1909: vier van de negentien; in 1913: tien van de negentien.
92. In de drie opeenvolgende verkiezingen onder het districtenstelsel werden drie, één en twee vrij-liberale kandidaten reeds in de eerste ronde gekozen. Het enige volledig veilige district was Tiel, waar BVL-leider M. Tydeman telkens slechts een ronde nodig had om te worden verkozen. Nog drie andere districten waren 'vast' in vrij-liberale handen: Alkmaar, Amsterdam VI, en Utrecht I.
93. J.C. Ramaer, *Religie in verband met politiek in Nederland*, Groningen, 1909, 36.